

YURIST NUTQINING EKSTARLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ko'chimova Shahlo Nuriddin qizi

Ichki ishlar akademiyasi o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Bugungi zamonaviy yuristlar so'zga chechan, badiiy didli, o'z fikrini og'zaki va yozma ravishda yuqori darajada ifodalay oladigan bo'lishi zarur. Shu bilan bir qatorda har bir yuristning o'ziga xos ekstarlingvistik xususiyatlarini ham sanab o'tishimiz mumkin. Mazkur maqolada ham aynan shu mavzuda bir qator ilmiy mulohazalar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: yurist, til, nutq, huquq, madaniyat, qo'shimcha, til me'yorlari, ekstarlingvistik xususiyat, rasmiy, muhit.

Ekstarlingvistik xususiyatlar yurist faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi. Tergov jarayonida ham, sud jarayonida ham talaffuz me'yorlariga amal qilish yurist nutqini rasmiylik bo'yog'i bilan bezaydi. Talaffuz me'yorlari deyilganda, til birliklarining og'zaki nutq jarayonida adabiy til me'yorlariga muvofiq kelishi tushuniladi. Ammo o'zbek adabiy tilining og'zaki me'yorlarini amaliyotdagi yuristlarning barchasi yuqori darajada egallagan deyish qiyin.

Nufuzli rasmiy idoralarda faoliyat ko'rsatayotgan ba'zi yuristlarimizning nutqida hamon mahalliy shevalar ta'siri kuchli. Ayniqsa, Xorazm va Toshkent shevalari vakillari bo'lgan yuristlar nutqida bu holat aniq seziladi. Masalan, huquqtartibot tizimida faoliyat ko'rsatayotgan Toshkent shevasi vakillari hozirgi zamon fe'lining adabiy tilda -yapti qo'shimchasi bilan shakllanishini o'rta maktabdan (o'n yillik ta'lim jarayoni buning dalili) yaxshi bilishadi. Ilmiy, badiiy, publitsistik asarlarni o'qiganlarida ham bu qo'shimchani yapti ekanligini ko'rganlar va o'qigan bo'lsalar ham o'z shevalarida -votti shaklida talaffuz etishlarini oqlab bo'lmaydi. Talaffuz me'yorlarining buzilishiga quyidagi holatlar sabab bo'lmoqda: huquq-tartibot tizimida ham ba'zi xodimlar madaniyroq gapiryapman deb men, sen olmoshlarini man, san tarzida ishlatadilar.

Ular bu so'zlarning ilmiy va badiiy adabiyotlarda qanday yozilganligini ko'rgan va o'qigan bo'lsalar ham adabiy til me'yorlariga rioya qilmaydilar. Aksariyat huquq-tartibot xodimlari x va h tovushlarini to'g'ri talaffuz qilmaydilar, yozuvda ham ularni farqlay olmaydilar. Orfoepiya qoidalariga muvofiq talaffuz etish va imlo qoidalariga muvofiq yozishni jiddiy o'rganish ularning vazifasi bo'lishi lozim, chunki har ikki tovush ma'no ayiradi: xush-hush, shox-shoh, xol-hol,

uxlamoq-uhlamoq va hokazo. Bundan tashqari adabiy tilning og‘zaki nutq me‘yorlari doirasida ham yetarli qat‘iylashmagan, talaffuzida ikkilanish bo‘ladigan bir qator lisoniy hodisalar bor bo‘lib, ular quyidagilar: 1) rus tili va boshqa g‘arb tillaridan o‘tgan so‘z va terminlarni shevaga muvofiq talaffuz etish; 2) so‘zni yozilgandek, ya‘ni yozma shakliga taqlidan talaffuz etish; 3) o‘zlashgan so‘zlarning urg‘usini noto‘g‘ri qo‘llash va h.k. Yuqoridagi kamchiliklarning oldini olish maqsadida, dastlab o‘zbek adabiy tilining tarkibiy qismi bo‘lgan yuridik tilning talaffuz me‘yorlari nazariy jihatdan asoslanishi, talaffuz va imlodagi farqlarning o‘ziga xos jihatlari yoritilishi, o‘zlashgan so‘zlarning talaffuz me‘yorlari ma‘lum bir tizimga keltirilishi lozim. o‘zbek yuridik tilining talaffuz qonuniyatlari umumlashtirilib, talabalar nutqini takomillashtirish uchun ularga taqdim etilishi zarur. Bo‘lg‘usi yuristlar nima uchun so‘zlar yozuvda boshqa-yu, talaffuzda o‘zgacha ekanligining sabablarini tushunsinlar.

Bu haqda tilga oid darslik va qo‘llanmalarda fikrlar mavjud bo‘lsa-da, lekin yuristlar uchun maxsus risola va qo‘llanmalar, lug‘atlar yaratilishi maqsadlidir. Shundagina yuristlar nima sababdan prezumpsiya, ajv, hadya, hukm yoziladi-yu, prezumpsiya, avf, hadiya, hukm tarzida talaffuz etilishini, shuningdek o‘zlashgan so‘z va terminlarni qanday talaffuz etilishini bilib oladilar va shu asosda ularning talaffuz savodxonligi oshadi. Fikmi tinglovchiga adabiy til me‘yorlariga muvofiq yetkaza olish ohang va urg‘uning to‘g‘ri qo‘yilishiga ham bog‘liqdir.

Ohang me‘yori so‘zlovchining o‘zgalarga qanday muomala qilayotganim, suhbatdoshiga bo‘lgan munosabatini aks ettiradi. Sobiq sovet tuzumi huquq idoralarida ishlagan xodimlar faoliyatida ohang qo‘rqitish, do‘q-po‘pisa vositasi bo‘lgan bo‘lsa, huquq madaniyati davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan hozirgi kunda ohang ziyolining, jumladan, yuristning insonlar manfaatini himoya qiluvchi xodim ekanligini ko‘rsatuvchi omilga aylanishi lozim. Biroq yuqoridagi holat hozirgi kunda ham ko‘zga tashlanadiki, buni kechirib bo‘lmaydi. Nutqning o‘ziga xos sintaktik tuzilishi, so‘zlarning gapdagi o‘mi, gap tarkibidagi eng ahamiyatli so‘zlam pauza orqali sekin yoki tez, baland yoki past ohangda talaffuz etilishi bilan so‘zlovchi nutqida turli xildagi ohang ya‘ni intonatsiya hosil bo‘ladi.

Sud jarayonida, ayniqsa, sud va advokat nutqida ohang va talaffuz alohida ahamiyatga ega. Chunki sud hukmi davlat nomidan o‘qiladi. Hukmning aniq, tiniq, chiroyli talaffuz orqali o‘qilishi davlatning fuqarolar oldidagi nufuzini oshiradi. Ular ongida huquq-tartibot idoralari, xususan sud jazolovchi organ emas, balki himoyalovchi organ ekanligi haqida tasavur hosil bo‘ladi.

Nutq jarayonida ohang, asosan, quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Nutq oqimini ma'noli bo'laklarga ajratish va shu asosda mazmun ifodalash. Ohang va pauzaning o'zgarishi gap mazmunini tubdan o'zgartirib yuboradi. Masalan: Yaxshi, tashabbusni qo'llaymiz- Yaxshi tashabbusni qo'llaymiz. Oelim yo'q, shafqat!. o'lim, yo'q shafqat!.

2. Gap va so'zlaming o'zaro bog'lanishidagi murakkab holatlarni belgilashda, tugal fikr ifodalash yoki so'roqni ajratishda; ayrim gap bo'laklarida, ya'ni uyushgan, ajratilgan bo'laklar, undalma va undov gaplar, atov gap yo to'liqsiz gap chegarasini aniqlashda ohang muhim o'rin tutadi. Qisqa jumalarda keng ma'no-mazmunni ifodalash ham qonun matnining tez anglab olinishini ta'min etadi. Albatta, bunda ellipsisgayo'l qo'yilmaydi, ya'ni gap bo'laklari tushirilmaydi. Chunki qonun moddalari tarkibidagi gap bo'laklarining tushirilishi qonunning mohiyatiga salbiy ta'sir etadi.

Qonun moddalari tarkibida har qanday mazmunni iloji boricha sodda gaplar orqali ifodalashga, qo'shma gap turlari (murakkab qo'shma gap, aralasha qo'shma gap)ni mumkin qadar ishlatmaslikka harakat qilish zarur, chunki qonun ijodkorlari qo'shma gap qonuniyatini har doim ham chuqur bilavermaydi, natijada uslubiy xatolar yuzaga keladi. Uslubiy xatolar qonunlar mohiyatini tushunib olishni qiyinlashtiradi. Qonun tilining yana bir o'ziga xos belgilaridan biri shaxssizlikdir. Ya'ni qonun moddalarining kesimi majhul nisbatdagi fe'llar bilan ifodalanadi. Fe'lning majhul nisbatida obyekt ma'lum bo'lsa-da, subyekt noma'lum bo'ladi. Masalan, Hamma sudlarda ishlar ochiq ko'riladi. Ishlarni yopiq majlisda ko'rib chiqishga faqat qonunda belgilangan hollarda yo'l qo'yiladi. Keltirilgan misollar tarkibiga men, sen, u; biz, siz, ular kabi kishilik olmoshlaridan birini qo'llab bo'lmaydi. Shuning uchun ham qonunlar shaxs (men, sen, u; biz, siz, ular) siz bo'ladi, chunki har bir qonun jamiyat va davlat nomidan ifodalanadi. Ya'ni har bir qonun zamirida xalqning xohishidagi o'z ifodasini topgan bo'ladi. Mantiqiy izchillik ham qonun tilining asosiy belgilaridan biridir. Ya'ni shakl bilan mazmun mantiqan muvofiq bo'lishi zarur. Adabiy til me'yorlariga rioya qilinmagan, grammatikjihatdan I noto'g'ri tuzilgan qonunlar mantiqiy izchil bo'lmaydi. Qonunchiligimizda ba'zi bir qonun moddalari tahrir talabdir. Masalan, Gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi quyidagi hollarda aybsiz deb topiladi va rehabilitatsiya etilishi lozim...(JPK,83 modda). Mazkur modda tarkibidagi topiladi va rehabilitatsiya etilishi lozim ifodalari uyushiq bo'laklardir. Shunday ekan, bu ifodalar bir xil shaklda, ya'ni quyidagicha berilishi kerak: Gumon Qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchi quyidagi hollarda aybsiz deb topilishi va rehabilitatsiya etilishi lozim... Qonun tilining yana bir belgisi uning barqarorligidir. Qonunlarning qat'iyiligi uning barqarorligini, turg'unligini belgilaydi, shuning uchun qonun moddalarini har kim

o'zicha o'zgartirishga yo'l qo'yilmaydi. Yuridik til talablari nafaqat qonunlaiga, balki boshqa barcha me'yoriy hujjatlarga ham taalluqlidir.

Ba'zan sud jarayonida prokuror, sud yoki advokat voqeyilikka, aytilishi lozim bo'lgan fikrga, hodisalarni dalillashga mos, muvofiq so'z topa olmay qoladi. Og'zaki nutq tayyorgarliksiz, ya'ni favqulodda yuzaga keladi, shuning uchun kishi o'z nutqida voqeyilikdan uzoqroq so'zni ishlatib yuborishi ham mumkin. Natijada aytilgan nutq nishonga borib tegmaydi, ko'zlangan maqsad amalga oshmay qoladi. Og'zaki nutq jarayonida odam bir vaqtning o'zida fikrlaydi hamda so'zlaydi, shuning uchun voqelikka mos so'zlarni tanlashga deyarli imkoniyat bo'lmay qoladi. Og'zaki nutqda gap qurilishini aql nazorat qilib boradi. Bunda xotiraning roli katta. Agar xotira sust bo'lsa, og'zaki nutqda gap tuzilishi, so'z birikmalari o'zaro mantiqan va grammatik jihatdan bog'lanmay qoladi. Og'zaki yuridik nutq, asosan, tahrir imkoniyatidan mahrum bo'ladi. U qanday shaklda namoyon bo'lgan bo'lsa, shundayligicha tinglovchiga yetib boradi. Og'zaki yuridik nutqda takrorlar, qaytariqlar ko'p uchraydi. Og'zaki yuridik nutqning lug'aviy tarkibi yozma nutqqa nisbatan kam bo'ladi. Olmoshlar, yuklamalar, modal so'zlar, bosh va tushum kelishigidagi otlar ko'proq ishlatiladi. Og'zaki nutqda ellipsisga yo'l qo'yiladi, ya'ni nutqning tejamkor bo'lishi uchun ba'zi gap bo'laklari tushiriladi. To'liqsiz gaplar ko'p qo'llanadi.

Huquq manbalarining asosiy turlaridan biri huquqiy-me'yoriy aktlar bo'lib, bunday qonun hujjatlari ham bir necha ko'rinishlarga ega bo'ladi. Farmonlar, qarorlar, farm oyishlar, buyruqlar, yo'riqnomalar, nizomlar; mahalliy davlat hokimiyati idoralarining qarorlari va hokazo. Bu qonun osti hujjatlari ham o'ziga xos leksik-grammatik, uslubiy o'ziga xosliklarga ega bo'lib, bunday hujjatlarning til qurilishi ham adabiy tilning talablariga asoslanadi. Shu sababdan ham yuridik oliy o'quv yurtlari talabalarining kasbiy tayyorgarlik darajasi nafaqat ixtisoslik bilan bog'liq fanlarni, balki yuridik tilni ham davlat tili asosida yuqori darajada o'zlashtirishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibrohimov D. Nutq madaniyati va adabiy talafiuz haqida. T.: Fan, 2002.
2. Ibrohimov A., Sulstonov X., Jo'rayev N. Vatan tuyg'usi. T.: O'zbekiston, 2006.
3. Ивакина Н.Н. Основы судебного красноречия (риторика для юристов). Ученое пособие. М.: Юрист, 2000.
4. Qonun va til. T.: Iqtisodiyot va huquq dunyosi, 2007
5. Ziyonet.uz